

UOT 371.

Lalə Məmməd qızı Əliyeva
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universitetinin baş müəllimi

VALIDEYN-TƏRBIYƏÇİ MÜNASİBƏTLƏRİ UŞAQLARIN İNTELLEKTUAL İNKİŞAFININ MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Lalə Мамед гызы Алиева
доктор философии по психологии
Старший преподаватель Сумгаитского государственного университета

ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ВОСПИТАТЕЛЕЙ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ

Lala Mamed Aliyeva
Doctor of Philosophy in Psychology
Senior lecturer of the Sumgait State University

PARENT-TRAINER CORRELATION AS THE MAIN FACTOR OF CHILDRENS INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Xülasə: Burada müzakirə olunan məsələlər uşaqların intellektual inkişafında yaşlıların rolu ilə bağlıdır. Müəllif problemə valideyn-uşaq və tərbiyəçi-uşaq münasibətləri kontekstindən yanaşır. Ona görə ki, uşaqların psixi sağlamlığı yaşlıların onlarla müsbət ünsiyyəti və qarşılıqlı hörməti ilə bağlı olur. Bu prosesdə valideynlər və pedaqoqların rolu daha böyükdür.

Müəllif göstərir ki, ailənin və məktəbəqədər təhsilin yanaşması fərqlidir. Ailədə uşaqların tərbiyəsi əsasən fiziki inkişafa yönəlir. Eyni zamanda, uşaq üçün ailədə verilən tələblərin öhdəsindən gəlmək çətin olur. Pedaqoqlar da bu sahədə çoxsaylı obyektiv və subyektiv çətinliklərlə üzləşirlər. Ancaq, həm valideyn, həm də pedaqoq elə etməlidir ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşağın intellektual qabiliyyətləri və şəxsiyyəti yaşın tələblərinə uyğun olaraq formalaşsın.

Tədqiqatda, eləcə də uşaq müəssisələrindəki psixoloqların rolundan və onların valideynlərlə pedaqoqlar arasındakı münasibətləri nizamlamasından bəhs edilir. Belə ki, psixoloqun maarifləndirmə işini yerinə yetirməsi, məsləhətlər verməsi, uşağa şəxsi yanaşmanı göstərməsi də vacibdir.

Açar sözlər: *tərbiyə mühiti, qarşılıqlı əlaqə, yaşlıların təsiri, ailə tərbiyəsi, valideyn-uşaq münasibəti, tərbiyəçi uşaq münasibəti, valideyn-tərbiyəçi münasibəti, ünsiyyətdə dərkətmə, rollu oyunlar*

Резюме: Обсуждаемые здесь вопросы связаны с ролью взрослых в интеллектуальном развитии детей. Автор подошел к проблеме в контексте отношения родитель-ребенок и воспитатель-ребенок. Потому что психическое здоровье детей дошкольного возраста оправдано тем фактом, что только взрослые люди пользуются хорошим общением и взаимным уважением. В этом процессе высока роль родителей и педагогов. Автор указывает, что подходы к семейному и дошкольному образованию различны. Воспитание родителями в семье в первую очередь сосредоточено на физическом развитии детей. В том числе, ребенку трудно справиться с последствиями требований в семье. Однако педагоги тоже в этой области сталкиваются со многими объективными и субъективными трудностями. Но, и родитель, и воспитатель должен делать то, что в период дошкольного возраста интеллектуальные способности и личности ребенка формировалась повозрастным требованием.

В исследовании также упоминается роль психологов в детских учреждениях и их роль в регулировании отношений между родителями и воспитателями. Еще важно, чтобы психолог выполнял информационную работу, давал советы и показывал свой личный подход к детям.

Ключевые слова: воспитательная среда, взаимоотношения, влияние старших, воспитание в семье, отношения родителей и детей, отношения воспитателей и детей, отношения родителей и воспитателей, навыки общения, ролевые игры

Summary: The article is devoted to the role of adults in the intellectual development of children. The author came up to the problem of interaction between parent-child and educator-child. The reason is that the psychic health of a child is justified by the fact that only old men enjoy good communication and mutual respect. In the process, the role of parents and educators is much higher. The author points out that approaches to family and preschool education are different. Nurturing in the family is primarily focused on the physical development of children. Also, it is difficult for a child to cope with the consequences of claims in the family. However, teachers also face many objective and subjective difficulties in this field. However, both the parents and educators should work on formation intellectual abilities and personality of the child according to the age requirements in the preschool period.

The study also mentions the role of psychologists in child institutions and their role in regulating relations between parents and educators. It is also important that the psychologist perform information work, give advice and show his personal approach to children.

Key words: education environment, mutual relationship, influence of the elderly, training in the, governance-child relations, tutor's attitude to child, parent-tutor attitude, communication consciosness, role-playing games

Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini insanın tərbiyə aldığı mühit, yaşadığı ictimai quruluş, sosiomədəni amillər müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, burada uşağın sosiallaşmaya olan meyli və marağı da mühüm amilidir. Belə ki, o, üzvü olduğu müxtəlif kiçik qruplarda (ailə, bağça, məktəb və s.) icra etdiyi sosial rollar sayəsində öz “Mən”ini başqaları ilə müqayisə edir. Özünü mühitə uyğunlaşdırmaqla mühitin köməyi ilə özü haqqında “Mən-təsəvvür”ünü formalaşdırır. Bu prosesdə Mən - təsəvvürün sosiomədəni məzmunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosiomədəni məzmunun necə yaranması və hansı təsirlərlə inkişaf etməsi uşağın yaxın əhatəsində olan insanlarla, ilk növbədə valideynlər, həmçinin onun tərbiyəsi ilə məşğul olan tərbiyəçilər, bir sözlə, böyüklərlə ünsiyyət və münasibətlərindən asılı olur.

Məktəbəqədər dövr həm də uşağın motivasiya sahəsinin formalaşdığı (A.N. Leontyev), fikirlərin mənimsənilməsi (D.B. Elkonin), təşəbbüskarlığın yaranması dövrüdür (E. Erikson). Bu dövr uşağın fəaliyyətinin çiçəklənməsi dövrüdür (müxtəlif növ oyunlar, rəsm, yapma, quraşdırma). Valideyn və tərbiyəçilər kiçik yaşlı uşaqların maraq və meyllərini, spesifik uşaq fəaliyyəti növlərini və təşəbbüskarlığını dəstəkləməyə köklənmişlər. K. Xorni valideyn-uşaq münasibətlərində bioloji deyil, mənəvi amillərə üstünlük verir. Həmçinin koqnitiv və humanist cərəyanlarda valideyn-uşaq münasibətləri yeni

ictimai-mədəni kontekstdə izah olunur. Tədqiqatçılar, (Q. Olport, A. Bandura, K. Rocers, C. Kelli və b.) valideyni uşağın psixi inkişafının ilk sosial amili kimi qəbul edirlər.

Uşağın böyüdüüyü mikro və makromühitin (burada ilk növbədə ailə tərbiyəsi və məktəbəqədər təhsil müəssisəsi nəzərdə tutulur) şəxsiyyətin formalaşmasında hansı rol oynaması psixologiya elmi tərəfindən də çoxdan aydınlaşdırılıb. R.İ. Əliyev uşaq və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqəni izah edərək bildirir ki, tərbiyə edənin özü də bu prosesdə tərbiyə etdiyindən nəyi isə öyrənir, özünü təkmilləşdirir, müxtəlif üsulları sınaqdan keçirir, nəhayət, daha səmərəli olanı axtarır tapır. Bu baxımdan, tərbiyə prosesində qarşılıqlı anlaşma, hörmət, əməkdaşlıq və ən əsası, bərabərlik olmalıdır (1, 11).

Məhz bu amillərlə bağlı olaraq valideynlər tarixən öz uşaqlarını hərtərəfli inkişaf etmiş, sağlam, yüksək intellektə malik, istedadlı və yaradıcı şəxsiyyət kimi görmək istəmişlər. Son dövrlərdə isə uşağın yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşması daha çox aktualıq kəsb edir. Hər bir uşağın yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşması nəinki təkcə valideyn, həm də respublikamızın gələcəyi üçün milli sərvətdir. Onu göz bəbəyi kimi qorumaq, inkişaf etdirərək, şəxsiyyətini formalaşdıraraq xalqa qaytarmaq valideynin də, tərbiyəçinin də, müəllimin də ən şərəfli vəzifəsidir.

Bildiyimiz kimi, məktəbəqədər yaş dövrü şəxsiyyətin formalaşmasının ilk dövrü, uşaq tər-

biyəsinin vacib mərhələsidir. Bu dövrdə uşağın valideynləri, tərbiyəçilər, eləcə də həmyaşdırlarla kifayət qədər mürəkkəb münasibətləri olur. Məhz münasibətlərin məzmunu onların şəxsiyyət kimi yetişməsinə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan, istər valideyn-uşaq, istərsə də tərbiyəçi-uşaq münasibətləri məktəbəqədər dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb etməklə uşağın psixoloji inkişafına təkan verir. “Böyüklərin qiymətləndirməsi və nəzarətinin təsiri altında bağça yaşının sonunda uşaqlar öz hərəkət və fəaliyyətlərindəki qüsurları hiss etməyə başlayırlar. Məktəbəqədər yaş dövründə həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərin formalaşması imkanları yaranaraq özünü göstərməyə başlayır. Onlar davranış normalarına yiyələnir, təcridən cəmiyyətin kiçik üzvünə çevrilməklə şəxsiyyətdə davamlı mənəvi keyfiyyətlər formalaşır (10, 462).

Məktəbəqədər dövrdə böyüklərin uşaqlara münasibəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən, valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibəti ünsiyyət, münasibət, şəxsiyyətlərəarası əlaqə, psixoloji bağlılıq və s. bu kimi anlayışlarla araşdırılır. Uşağın psixikasının sosial xüsusiyyətlərindən biri də anadangəlmə ünsiyyət tələbatının olmasıdır. L.S.Vıqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. Müəyyən edilmişdir ki, “ünsiyyət çatışmazlığı” - adamlarla əlaqənin azlığı və ya olmaması uşağın psixi inkişafına mənfi təsir göstərir (2, 76).

Ailə münasibətlərinin xüsusiyyətləri, valideynlərin şəxsiyyəti (şəxsi keyfiyyətləri), tərbiyə üslubu, uşaqlara münasibəti, onların əqli inkişafında iştirakı, inkişafetdirici oyunlar, ətraf mühitin rəngarəngliyi, uşaqların nəyisə yoxlamaq, sökmək, sındırmaq, imkanının olması və s. əhəmiyyəti şübhəsiz ki, böyükdür. Hətta, müəyyən edilib ki, evdə səs-küyün olması, qaydaqanunun gözlənilməsi uşaqların intellektual inkişafına mənfi təsir göstərir. Ə.Ə. Əlizadə ictimai mühit və ailə tərbiyəsi arasında birbaşa əlaqə və asılılığın olduğunu göstərir. Onun fikrincə, uşaqların intellektual inkişafı bu və ya digər dərəcədə ailənin maddi vəziyyəti və mənzil şəraiti ilə bağlı olur. Ə.Ə. Əlizadə ailənin psixoloji iqlimindən bəhs edərkən qarşılıqlı münasibətlər probleminə xüsusi olaraq vurğulayır.

“Ailə məkanında şəxsiyyətlərəarası münasibətlər psixoloji ölçülərlə əmələ gəlir və öz-özünə haçalanır. Bu münasibətlərin nurunda isə ailənin psixoloji iqlimi qaynaqlanır” (7, 201).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasından bəhs edən L.Ş. Bağirova da valideyn-uşaq münasibətlərinə də geniş yer ayırmış, bu münasibətlərin uşağın mənəvi inkişafına təsirini göstərmişdir. Müəllif apardığı tədqiqat işində belə nəticəyə gəlir ki, valideynlər öz uşaqlarında bir sıra mənəvi keyfiyyətlər: vətənpərvərlik, humanist keyfiyyətlərdən qayğıkeşlik, diqqətcillik, hörmətcillik, həssaslıq, xeyirxahlıq, ailə üzvlərinə məhəbbət, mehribanlıq, insanpərvərlik və s., iradi keyfiyyətlərdən sözümdən dönməzlik, iradəlilik, çətinlikdən qorxmamaq, düşməne qarşı barışmazlıq, fədakarlıq, dözümlülük, əyilməzlik, cəsarətçilik, və s. olmasına üstünlük verirlər və onlar bu keyfiyyətlərin tərbiyəsinə məktəbəqədər yaş dövründən başlamasının zəruriliyini qəbul edirlər. Bütün bunların həyata keçməsi üçün isə valideynlər uşaqlarla normal münasibət qurmalı, normal inkişaf üçün pədaqoji şərait yaratmalı, tərbiyə prosesində milli adət-ənənələrə əsaslanmalıdırlar (8).

Uşaqlara lazımdır ki, böyüklər nəinki onların hərəkətlərini qeyd etsinlər, hətta hökmən onları tərifiəsinlər. Valideyn və tərbiyəçilər uşağa həddən artıq və tez-tez irad tutduqda, hər hansı hərəkətində onun bacarıqsız, qabiliyyətsiz olduğunu qeyd etdikdə uşağda maraq sönür, fəallıq göstərmək istəmir. Əksinə, uşağa nəyi isə öyrətməyin, hər hansı bir fəaliyyətə qarşı maraq oymağın ən yaxşı yolu hərəkətlərini tərifiyəyərək onu müvəffəqiyyətə həvəsləndirməkdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar insan münasibəti, özünü aparmaq qaydaları, ayrı-ayrı insanların xüsusiyyəti, eləcə də, heyvanların həyatı və təbiətdə baş verən hadisələrlə daha çox maraqlanırlar. Nə etmək olar, nəyi olmaz, kim xeyirxah, kim acgözdür, nə yaxşı, nə pisdir kimi suallar böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqları çox maraqlandırır. Bu suallara böyüklər ətraflı cavab verməlidirlər. Bundan əvvəl də valideyn və tərbiyəçilər uşaqlara özlərini necə aparmaq lazım gəldiyini, olar-olmazları izah edirdilər, lakin kiçik bu dövrə qədər uşaqlar həmin təlimatlara və izahlara, sadəcə tabe olur (və ya tabe ol-

mur), mahiyyətini anlamırdılar. Artıq böyük məktəbəqədər yaş dövründə özünü necə aparmaq qaydaları, insani münasibətlər və keyfiyyətlər, davranış normaları uşağın özünü maraqlandırır. Onun üçün vacib olan böyüklərin tələbini başa düşmək və özünün haqlı olduğunu təsdiqləməkdir. Ona görə də böyük məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar böyüklərlə tanış mövzu haqqında deyil, insanların həyatından bəhs edən şəxsi mövzuda danışmağı üstün tuturlar. Beləliklə, E.V. Subbotski məktəbəqədər dövrdə ünsiyyətin ən mürəkkəb və ali formasının – situasiyadan-kənar şəxsi formanın əmələ gəldiyini bildirir (4).

Böyüklər, hətta məktəbəqədər yaşın sonunda da uşaqlar üçün əvvəlki kimi yeni bilik mənbəyi olaraq qalır. Uşaqlar yenə də onların qayğısına, diqqətinə ehtiyac duyur, böyüklər tərəfindən rəğbətləndirilməyə və təriflənməyə can atırlar. Ancaq uşaq üçün daha vacib olanı bu və digər hərəkətin, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi, ən əsası, bu və ya digər hadisəyə uşağın münasibəti ilə böyüklərin münasibətinin üst-üstə düşməsidir. Baxışların, fikirlərin eyniliyi uşağın düzgün istiqamətinin göstəricisidir. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaq üçün yaxşı olmaq, hər şeyi düzgün etməkdir: özünü yaxşı aparmaq, həmyaşıdlarını incitməmək, öz hərəkətlərini tələblərə uyğunlaşdırmaq, ətrafda baş verənləri düzgün qiymətləndirib nəticə çıxarmaq, böyüklər və yaşıdlarla münasibətlərini tənzimləmək və s. Uşağın bu sahələrdəki cəhdlərini, bacarıqlarını valideyn və tərbiyəçilər dəstəkləməli, qiymətləndirməlidirlər. Bunun üçün valideyn və tərbiyəçilər uşaqlarla tez-tez ünsiyyət yaratmalı, onların hərəkətlərini izləyərək, müşahidələr apararaq yeri gəldikdə şifahi, lazım olduqda dolaylı yollarla (oyun terapiyası, qrup işi, fərdi təlim, fərdi korreksiya və s.) nizamlamaladırlar.

Məktəbəqədər yaş mərhələsində, eyni zamanda, uşaqların öz məni formalaşır və böyüklərin onlara qarşı diqqətli olmalarını istəyirlər. Onlar böyüklərin onlara diqqət yetirməmələrini, az ünsiyyətə girmələrini qəbul etmir, özlərinin suallarına və maraqlarına daha ciddi və hörmətlə yanaşılmasını istəyirlər. Böyüklər onların mənfəi hərəkətlərinə irad tutanda, acıqlananda küsürlər. Əgər 3-4 yaşa qədər uşaqlar böyüklərin tənqidinə cavab vermirlərsə, artıq böyük məktəbəqədər yaş dövründə öz hərəkət və davranışlarına

böyüklərin qiymət verməsini, onları tərifləməsini gözləyirlər. Əgər valideyn və ya tərbiyəçi uşağı tez-tez tənqid edir, hər hansı işə qarşı bacarıqsızlığını söyləyirlərsə, həmin işə uşağın marağı itir.

Valideynləri ailədəki diqqətsizlik və ünsiyyət çatışmazlığı üzündən uşaqda yaranan psixoloji problemlər haqqında məlumatlandırmaqla, onlara uşaqlarla birgə vaxt keçirməyin, ünsiyyət və münasibətləri tənzimləməyin yollarını öyrətməklə psixi inkişafda yaranan problemlərin bir qismini: sosial rollara adaptasiyanı, birgə fəaliyyətə marağı, fəaliyyətin planlaşdırılması və icra bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür. Təcrübə də göstərir ki, valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların əksəriyyətinin təşəbbüskarlığı, öz hərəkətlərinə nəzarət etmək bacarığı, müəyyən məqsəd üzrə hərəkət vərdişi lazımi səviyyədə olmur, davranışını hər hansı tapşırığa tabe etməkdə tərəddüdlərə yol verirlər. Bu onunla izah edilir ki, ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların böyük bir qisində məkan və hərəkət qavrayışı ləng inkişaf edir, qavrayışın tamlığı vaxtında formalaşmır, hafizənin zəifliyi, diqqətin dağınıqlığı, çətin mərkəzləşməsi, yadda saxlamanın səthiliyi, epizodikliyi, əsəb proseslərinin əlaqəsizliyi onlar üçün xas olur.

Maraqlıdır, uşaqları bu yaş dövründə böyüklərin hər bir sözü qane edir. Onlara bu sualların elmi izahı heç də lazım gəlmir, ona görə ki, onlar bunu başa düşə bilməzlər. Bu hadisələr uşaqların bildikləri, başa düşəcəkləri tərzdə əlaqələndirmək kifayətdir. Məsələn, kəpənəklər qışı qarın altında keçirirlər, çünki ora istidir. Dələlər ovçudan qorxurlar. Kağız ağacdan emal edirlər. Belə cavablar uşaqları qane edir, onlarda sadə fikir və dünyagörüşü yaranır.

Bununla bərabər, A.V. Dobroviç belə ünsiyyət zamanı işlədilən ifadələrin uşağın yaddaşlarına uzun müddət həkk olunduğunu bildirir. Ona görə böyüklər həqiqəti düzgün deməli və uşağın yaddaşına yeritməlidir. Bu cavablar əşyaların real mövcudluğunu bildirir. Böyüklər uşaqlarla ünsiyyətdə olduqda onların suallarına cavab verməyə çalışmalıdırlar ki, bu cavablar uşaqların maraqlarını ödəyər, ətraf aləmin cisim və hadisələri haqqında sadə də olsa biliklər formalaşdırarsın (5).

Valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibətləri müvafiq mühitdə, müvafiq mədəni dəyərlər zəminində formalaşır. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, hər bir xalqda valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibətləri özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlərlə formalaşdığından milli məzmunu malikdir. Ailədə ata və ananın rolları müxtəlifdir. Uşaqların ata və ana ilə qarşılıqlı münasibətləri də bu əsasda qurulur. Azərbaycan ailəsində valideyn-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən bəhs edən Ə.Ə. Əlizadə ilk növbədə ailəyə bağlılığı, valideynlərin uşaqları üçün əllərindən gələni, imkanları yetən hər şeyi etməyə hazır olduqlarını bildirir: “Azərbaycan ailəsinin bənzərsiz dəyərlərində uşaqların tutumlu yeri var. Evin bərəkəti ağsaqqalında, nuru körpəsindədir - deyib ata-babalarımız. Ailənin affektiv mərkəzi uşaqlarla bağlıdır. Ana da onlar üçün yaşayır, ata da. Səni görüm övladından yarıyan, elin-obanın ən böyük alqışlarından biridir” (6, 194).

Valideynlər və tərbiyəçilərlə uşaqlar arasındakı əlverişli münasibətlərə yalnız demokratik tipli vasitələrlə nail olmaq mümkündür. Bunlar uşaqda müstəqilliyin, fəallığın, təşəbbüskarlığın, məsuliyyətin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Demokratik ailədə və demokratik uşaq bağçasında uşaqların hüquqları maksimum dərəcədə qorunur. Onların inkişafı üçün hər cür şərait yaradılır. Belə ailə və uşaq bağçası bütün problemləri birgə həll edilir. Nəticədə uşaqlar öz vəzifələrini daha yaxşı dərk edirlər.

Valideyn və tərbiyəçilər uşağa öz hərəkətlərinin səbəbini uşağa izah etdikdə, eyni zamanda, uşağın da fikirlərini qəbul etdikdə qarşılıqlı etimad artır. Əgər onlar uşaqlara nümunəvi davranış göstərsələr, yalnız zəruri hallarda tələbkarlıq etsələr bu etimad daha da artar. Bunun üçün valideyn və tərbiyəçilər nəinki uşaqlardan qaydalar gözləməyi tələb edirlər, özləri də ailədə, uşaq bağçasında hökm sürən qayda-qanunlara hörmətlə yanaşırlar. Belə ailədə və uşaq bağçasında hər hansı vacib məsələ hər bir ailə üzvünün, məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin pedaqoji kollektivinin üzvlərinin fikirlərini nəzərə almaqla qəbul edilir.

Uşağın psixi inkişafında digər tərəf - tərbiyəçidir. Məlumdur ki, məktəbəqədər dövrdə bu proses dərk etmə və ünsiyyət bacarığının inkişafına paralel olaraq baş verir. J. Piajeyə görə,

normal inkişafda dərk etmə ünsiyyəti dörd-beş yaşına qədər formalaşır. O, belə ünsiyyət vasitəsinin yaranmasını uşağın böyüklərə olan suallarından irəli gəldiyini vurğulayır. Bu suallar, əsasən canlı və cansız təbiət ilə əlaqədar olur. Bu yaş dövründə uşaqları hər şey maraqlandırır: nə üçün dələ adamdan qaçır, balıqlar nə üçün batmır, quşlar nə üçün göydə uçur, kağız nədən düzəlir və s. Bu suallara ancaq böyüklər cavab verə bilirlər. Böyüklər uşaqlar üçün əsas bilik mənbəyinə çevrilirlər (3).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyagörüşünü artırmaqdan ötrü bir neçə sahəyə maraq oyatmaq, onun fəaliyyətini həmin sahəyə istiqamətləndirmək (canlı təbiət, stolüstü oyunlar, idman, yaradıcılıq: rəsm, yapma və s.), hərəkətlərini tərifləmək lazımdır. Məsələn, 5 yaşlı uşaq şəkil çəkmə bilməyəndə nə etmək lazımdır? Əlbəttə ki, uşağa obyektiv yanaşaraq, onu tənbəh etmək, çəkdiyi şəkilləri orijinal və ya digər uşağın çəkdiyi daha yaxşı şəkillərlə müqayisə etmək onu yaxşı şəkil çəkməyə yönəltmək olar. Bu zaman söz təsirinə gərək yoxdur. Tərbiyəçilər isə yalnız şəklin detalları üzərində təhlil aparmalı, uşaq isə nəticəni özü çıxarmalıdır. Tərbiyəçilər tərəfindən tənbəh edildikdə isə uşaqda şəkil çəkməyə maraq sönür, nəinki yaxşı şəkil çəkməyə cəhd edir, hətta bu məşğələni sevməyib ondan qaçır. Əksinə, uşağı tərifləyərək, onda özünəinam yaratmaqla fəallaşdırmaq lazımdır. Belə olan halda uşağın idrak fəallığı artır. Şəkil o qədər yaxşı olmasa da, onun bacarığını qismən də olsa vurğulamaq, daha yaxşı şəkil çəkməyə həvəsləndirmək, bunun üçün vasitələr öyrətmək lazımdır. Tərbiyəçinin tərfi uşaqların öz gücünə inamını artırır. Bu məşğuliyyət onlar üçün sevimli və vacib olur. Uşaq böyüklərin etimadını doğrultmaq üçün şəkli daha yaxşı çəkməyə cəhd edir. Rəsm etmə fəaliyyəti tədricən onun özünüfəallaşdırma və özünü-inkişaf tələbatına çevriir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq rollu oyunlarda bilavasitə insani münasibətləri mənimsəyir və tədricən cəmiyyətin gələcək üzvü kimi formalaşır. Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda rollu oyunlar əsas yeri tutmaqla uşağa şəxsiyyətlərarası münasibətləri mənimsədir. Mənimsəmə prosesində uşaq özünəməxsus istiqaməti, xüsusiyyəti, düşüncə tərzini olan şəxsiyyət kimi

təzahür edir. Uşaq şəxsiyyəti inkişafının əsas cəhətləri isə öz növbəsində mənimsəmə mexanizminin dəyişməsinə şərtləndirir ki, bu da təlim üsullarında öz əksini tapmalıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə oyun fəaliyyətində bir çox mühüm dəyişikliklər də baş verir. Belə ki, burada məşğələlər əksər hallarda didaktik oyunlar formasında həyata keçirilir və uşağın fəallığının təzahürünə əsaslı təsir göstərir, yeni bilik, üsul və tərzləri mənimsəməsinə səbəb olur (9, 72-73).

Oyunda uşaq müxtəlif rolları ifa edir. Oyunun ümumi gedişatı uşaqları bir-birindən asılı vəziyyətdə saxlayır, ümuminin mənafeyi naminə fərdin məsuliyyət daşmasını təlqin edir. Tərbiyəçilər vəzifəsi uşaqların birgə fəaliyyətini elə təşkil etməkdir ki, onlar müsbət münasibət mədəniyyətinə yiyələnsinlər.

Əgər tərbiyəçilər həddən artıq uşaqları tez-tez tənqid edib, onların çatışmayan cəhətlərini deyib, uğurlarını yaddan çıxarırlarsa, onda uşağa belə gələ bilər ki, o, hamıdan pisdir, onu heç kim sevmir, o, heç kimə lazım deyil. Buradan da onlar da özlərinin keyfiyyətsiz olduqları, heç nəyə yaramadıqları kimi komplekslər, insanlara qarşı kin, nifrət, inamsızlıq yaranır ki, bunlar da uşaqda aqressivlik, əl-qolu bağlı olma, özünə qarşı inamsızlıq kimi keyfiyyətlər yaradır. Burada artıq hər hansı bir yaradıcı fəaliyyətdən danışmağa dəyməz.

Uşaqlarda faydalı adətlər tərbiyə etmək, nə isə bir şey öyrətmək üçün valideynlər həmişə onların hərəkətlərini qiymətləndirirlər - tərifi-ləyirlər, təhqir edirlər, irad tuturlar və s. Məlum olmuşdur ki, məktəbəqədər dövrün müxtəlif mərhələlərində uşaqlar böyüklərin iradlarını müxtəlif cür qavrayır. Əgər 3 yaşlı uşağa böyüklər sadə tapşırıqlar (kubiklərdən ev qurmaq, şəkilləri düzmək və s.) tapşırıb, onların hərəkətlərini kənardan müşahidə edib, bəzən tərifi-ləyib, bəzən də çox incə formada iradlarını bildirəndə, onda bu iradlar uşaqları bir o qədər də narahat etmir. Onlar sakit halda özlərinə maraqlı olan məşğələni davam etdirir, böyüklərin onların hərəkətlərini necə qiymətləndirəcəklərindən narahatlıq keçirmirlər. 5 yaşlı uşaqda isə, əksinə, böyüklərin qiymətləndirməsinə qarşı kəskin həssaslıq yaranır. Hər bir irad küskünlük yaradır, uşaqlar qaşqabağını tökür, küsür, üz döndərir və belə iradlar

çox olduqda, ümumiyyətlə, tapşırığı yerinə yetirməkdən imtina edirlər.

Bir sözlə, ünsiyyətə tələbat uşaqların ilkin sosial tələbatıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların valideynləri, tərbiyəçilər və yaşlılarla ünsiyyəti bu dövrdə uşaqların həyatında mühüm rol oynayır. O, uşaqların şəxsiyyətində ictimai keyfiyyətlərin formalaşmasında başlıca şərtidir.

Nəticələr göstərir ki, valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibətləri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin özünəməxsus sahəsini təşkil edir. Bu münasibətlər əlverişli olduqda uşaqlar arasında münasibətlərin səmərəli inkişafı üçün şərait yaranır. Bu isə uşaq kollektivinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biridir. Ailədə valideyn-uşaq münasibətləri tərbiyə prosesinin səmərəli olmasının mühüm şərtlərindən birini təşkil edir. Əgər valideynlə övladı arasında xeyirxah, emosional qarşılıqlı münasibət yaranarsa, valideyn övladının tələblərini adekvat surətdə qavrayıb qəbul edər. Belə halda uşaq onu narahat edən məsələləri valideyni ilə bölüşər. Bunun üçün valideyn öz övladını başa düşməli, həmişə xeyirxah mövqe tutmalı, uşağın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalıdır.

Valideyn və tərbiyəçilərlə qarşılıqlı münasibətləri zəif olan uşaqlarda verbal ünsiyyətin ifadəsizliyi də xarakterikdir. Yaşlılarla müstəqil oyunlarda fəal nitq nümayiş etdirlərsə də təlim tapşırıqlarının həllində, eləcə də didaktik oyunlarda nitq passivləşir. Bu uşaqlarda təfəkkürün zəifliyi özünü həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından göstərir. Hərəkətlər daha çox əyani-hərəkəti, əyani-obrazlı təfəkkür üzərində qurulduğundan, hətta məktəbəqədər yaşın sonunda belə məntiqi, abstrakt və mücərrəd təfəkkürünün inkişafında ləngimələr özünü göstərir.

Valideyn və tərbiyəçilərin psixoloji biliklərlə maarifləndirilməsi, uşaqların psixi inkişafının xüsusiyyətləri haqqında məlumatların artırılması, psixi inkişafın yolları ilə bağlı praktik işlərlə tanışlıq onların əməkdaşlıq motivasiyasını artırır, bu sahədə öz maraqlarını birləşdirməyə səy göstərirlər. Uşaqlara sistemli psixoloji xidmət göstərməklə, yəni valideyn-uşaq-tərbiyəçi əməkdaşlığına dördüncü tərəfi - uşaq psixoloqu və ya ailə psixoloqu da əlavə etməklə nəticələrin səmərəliliyini artırmaq mümkündür.

Valideyn və tərbiyəçilərə psixoloji xidmət göstərmək ilk növbədə uşağın emosional sahəsin-

də, intellektin və münasibətlərin inkişafında pozitiv dəyişmələr yaradır. Bu dəyişmələri dinamik inkişafa yönəltmək üçün aparılan işlərdə əlaqəlilik, müvafiqlik və sistemlilik olmalıdır.

Valideyn, tərbiyəçi və uşaq arasında əməkdaşlıq fəaliyyət məqsədlərinin birgə müəyyənləşdirilməsini, gələcək işlərin planlaşdırılmasını, qüvvələrin, vasitələrin tərəflərin imkanlarına müvafiq bölüşdürülməsini, işin nəticəsinin birgə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Valideyn və tərbiyəçilərin uşaqların psixi inkişafındakı rolunu artırmağın prioritet məsələlərindən biri də ailəyə təsir imkanları baxımından tərbiyəçilərdə peşə səriştəliliyinin artırılması, onların özünü-təhsilə istiqamətləndirilməsi, həm ailə, həm də uşaqlarla birgə fəaliyyətinin məktəbəqədər kurikulumun prinsipləri əsasında tənzimlənməsidir.

Problemin aktuallığı. Uşaqların inkişafı və təcrübəsi əsrlər boyu ailəni, cəmiyyəti, dövlət strukturlarını, o cümlədən elm adamlarını maraqlandıran aktual bir problem olmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların psixi inkişafı valideynlər və tərbiyəçilərin birgə fəaliyyəti kontekstində araşdırılır, valideyn-uşaq, valideyn-tərbiyəçi, tərbiyəçi-uşaq münasibətlərin məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixikasına təsiri vəhdət şəklində öyrədilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrindən, ailə tərbiyə-sində, təlim-tərbiyə sahəsində uşaqların uğurlarının artırılmasına yönəldilmiş pedaqoji prosedə məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrinin təcrübəsində uşaqlara psixoloji xidmət işinin təşkilində valideynlərlə keçirilən psixokonsultasiyalardan istifadə imkanları ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991.
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. М.: Гос.Уч.Пед.Изд.1932.
4. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. М.: Просвещение, 1991.
5. Добрович А.В. О психологии и психогигиена общения. М.: Просвещение, 1987.
6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003.
7. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
8. Bağırova L.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri: Psixol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2004.
9. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası: Ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 2002.
10. Əliyev R.İ. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavriat pilləsi üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2007.
10. <http://www.muallim.edu.az>
11. <http://www.file:localhost>.
- <http://www.kurrikulum.az> // Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurrikulumu)

E-mail: honey.lala@mail.ru

Rəyçilər: dos. C.Məmmədov, dos. M. İsmayılova

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2018